

MISKOLCZY AMBRUS

Iorga-paradoxonok

AZ ERDÉLYI ÉS MAGYARORSZÁGI
ROMÁNOK TÖRTÉNETÉRŐL — 1915., 1989.*

A román gondolkodók kedvelik a paradoxonokat. A paradoxon legkülönbözőbb formáit. Szó szerint ellenvéleményt jelent (para = ellen, doxa = vélemény), az általános elfogadottal ellentétes véleményt. Az immár klasszikusnak nevezhető paradoxon látszólag képtelen, önellentmondásnak tűnő, valójában jól megalapozott állítás. Így szellemes, elmés mondás. Eddig a magyar és román értelmező szótárak. Az angol, francia, német értelmező szótárak azt is jelzik, hogy abszurd, téves állítás is lehet, valahogy úgy, ahogy Pápai Páriz Ferenc latin—magyar szótárában olvashatjuk: „közönséges értelem ellen való ritka mondás”. Így tehát a paradoxon fogalmi rugalmasságában rejlenek használatának előnyei és hátrányai, sőt veszélyei. És mindebből következően az, ahogy bánunk vele, minősülhet pozitív vagy negatív módon. Olyan ellentmondásos helyzetekben élünk paradoxonokkal, amikor magunk is ellentmondások hordozói vagyunk, és ezt hol „igazságunk” indulatos kifejezésre juttatásával, hol cinizmusunkkal reagáljuk le. Alighanem Nicolae Iorga is klasszikus és egyben tragikus példa lehet erre.

Iorga korszakalkotó egyéniség. Olyan vizionárius — írta róla egyik tanítványa —, aki a múlt felé fordulva történész, a jövő felé proféta.¹ Egyszóval: nemzetnevelő. Ennek dimenzióit publikációs tevékenységének arányai is érzékeltetik. 1890-től csak 1934-ig 1003 kötetet (és füzetet) tett közzé, továbbá 12 755 tanulmányt, 4963 recenziót, valamint 13 682 politikai cikket. Politikai és szellemi irányzatok fölé magasodó — alapvetően falu- és parasztközpontú — integratív-organikus nemzettudat kifejezője szeretett volna lenni, és voltak pillanatok, amikor úgy érezhette, az ő álláspontja a nemzeté. Állásfoglalásainak egyik legértékesebb eleme a fel-felbukkanó kétely, igazságra törekvésének is leghűségesebb kísérője. Hatalmas életműve annyira összetett, hogy igaztalan leegyszerűsítés nélkül talán nem is lehet nyilatkozni róla. Aki ír róla, így szinte áldozatává válik.

Szenvedélyesen hirdette 1916-ban a háború misztikáját, a nemzetet — a szerves fejlődés igenlésétől vezetve — szinte örök kategóriaként kezelte, már-már történelem fölötti magasba mutatva fel, ugyanakkor tisztában volt a nacionalizmus történelmi viszonylagosságával. Aktív szerepet játszott a Habs-

* Nicolae Iorga: *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*. București (Editura științifică și enciclopedică) 1989. (564 old.)

burg Birodalom szétverésében, majd keserűen tette szavá, milyen nagy „haszna” volt a múltnak a soknemzetiségű békés együttélés, ami az első világháború utáni gyűlölködések „eszköze” lett.² Minősíthetetlen módon tudott ellenfeleiről — akár ma már klasszikusnak számító írókról — nyilatkozni, hogy aztán a balkanizmus következményeire intsen. Fiatal korában a politikai antiszemitizmus egyik játékmestere volt, de aztán senki sem tudott olyan megéjtő érzelmi telítettséggel írni a zsidó származású román tudósokról. Ellenezte a kolozsvári magyar egyetem felszámolását; „nem azért szereztük meg Erdélyt, hogy mások egyetemeit felszámoljuk, hanem hogy a mieinket megalapítsuk” — mondta,³ ugyanakkor a kisebbségi magyarok nem felejtették el, hogy minisztersége alatt milyen magyarellenos intézkedésekre került sor, miközben gesztusokra is, hiszen nem egy magyar iskolának ő adta vissza a nyilvánossági jogot. Etnicitáskultuszával és említett „organikus” nemzetszemléletével az autark gazdasági nacionalizmus térhódítását segítette elő, miközben nemzetek feletti integrációt is szorgalmazott.

Soha nem szakadt el az európai humanizmus értékeinek védelmétől, mégis a nacionalista ortodox miszticizmus egyik szellemi előfutárának tekintette. A fasizmus korában „az ő vetése szörnyű termést kezdett hozni” — írja Virgil Nemoianu a „csodálatos románról”.⁴ Amikor 1937-ben Károly királynak a vasgárdisták parlamenti térhódítása miatt panaszkodott, az uralkodó nem is mulasztotta el megjegyezni: „Az Ön fiai.” Mire Iorga: „Zabigyerek... Az egyetlenek, akiket az erkölcs megengedett.”⁵ Valószínű, hogy 1940. november 27-én a Gárda keretlegényei nem egyszerűen csak politikai bosszúból gyilkolták meg oly brutális kegyetlenséggel, hanem gúnyos megjegyzéseit is megakarták torolni, a maguk egyszerű módján. Reájuk is illik egyik aforizmája: „Egy bolond megölte a sast, hogy szárnyaival repülni tudjon.”⁶

Iorgának nem csak élete, hanem életműve is bizonyos fokig önnön bonmots-ainak áldozata lett. Ellenfelei, magyarok és románok, lelkesen idézték ama mondását, hogy „mit tegyek én az igazsággal, ha országomról van szó”, vagy „mit törődöm én az igazsággal, ha népemről van szó”.⁷ Ugyanakkor elfeledkeznek ars poeticájáról: „azt szerettem volna, ha több költői tehetségem lett volna, hogy közelebb jussak az igazsághoz”.⁸ A poézis alatt alkotást értett. Nem mindegy tehát, hogy ebből a hatalmas életműből mit és mikor tesznek közzé.

Az 1915-ben két kötetben megjelent és most újra kiadott „Erdélyi és magyarországi románok története” — amelyet román életrajzírója „nemzeti eposznak” nevezett⁹ — több szempontból is érdekelt bennünket. Először is azért, mert talán komolyan gondolta, hogy, mint az előszóban írta, magyarul is szívesen kiadná, hiszen „az ellenfeleknek tudniuk kell egyszer, a nyelvükön, hogy mit hiszünk mi magunkról a velük való kapcsolatok közepette, mit hiszünk mi megingathatatlan tanúságok alapján. Esméiket majd verifikálni fogják, és miután véget ér közöttünk egy évszázadokat átfogó fatális folyamat, meg fogják érteni, hogy miért akartunk és cselekedtünk bizonyos dolgokat, amelyeket szent kötelességként írt elő egész múltunk és belső életünk legmélyebb szükségletei”. (13. o.)

E munka ízelítőt ad Iorga módszereiről, történeti ítéletalkotásának technikájáról. Felveti a Iorga-recepcióval kapcsolatos kérdéseket, amelyek közül az erdélyi fejlődés lényeges mozzanatainak megítélését emelnénk ki, abból kiindulva, amit Ion Negoitescu — idézett cikkében — így fogalmazott újra:

„Erdélynek nem kell elválasztania sohasem a magyarokat és románokat, hanem csak egyesítenie.”

Iorga műve, mint előszavából is kitetszik, a háborúba való román belépés jegyében készült. A nemzeti egység jogosságát akarta bizonyítani, azt akarván feltárni, hogy mi minden kötötte össze a Kárpátok két oldalán élő románokat. Főhőse a nép, az etnikum, a nemzet, amely másokkal összehasonlítható organizmus. Valamiféle „ideges erő” mozgatja a népeket, és annál erősebbek, minél inkább ragaszkodnak jogaikhoz, mert „erős várunk a mi jogunk”. (20. o.) És hogy mit akar, mire képes a nép, az alapvetően a történeti személyiségek tevékenységében jut kifejezésre. Így évszázadok történéseit néhány mondatba sűrítő konstrukciókat tud felállítani, miközben szereplők százait vonultatja fel előttünk, mesterien jellemzi az egymást váltó történelmi helyzeteket, és lenyűgöző az életformák rajza. Adatközléseit jegyzetekkel, jegyzetek százaival hitelesíti — ne felejtjük, a román történelem egyik legnagyobb forrásközlője volt. (A magyar történelemben analógiák segítségével tájékozódott, magyarul legfeljebb nagyon keveset ha tudott, az alapvető forráskiadványok egy részét ismerte, és Budapesten is kutatott.) Ideológiája ma anakronizmus, módszerével azonban, ahogy életformákat vázolt fel, hosszú távú folyamatokat eseménytörténeti fordulatokkal kapcsolt össze, olyan műveket tudott alkotni, amelyek sikert arattak az európai könyvpiacra, és ma is élményszámba megy némelyikük. Fernand Braudel az 1918-ban megjelent „Francia nép történeté”-t emeli ki értékes munkaként Franciaország identitását feltérképező trilógiájában.¹⁰ Perry Anderson pedig annak értékelte úttörő jelentőségét, ahogy a nomád államoknak a kelet-európai térhódítását fel tudta vázolni.¹¹ Így tulajdonképpen nem is mondtunk sokat, sem kicsinyítőt, sem felemelőt, ha azt hangsúlyozzuk (vagy gondosan elhallgatjuk), hogy Iorga mennyi mindent tanult egykori kedves professzorától, Karl Lamprechtől. Az eredmény számít. És ha Braudelnek tetszhet Iorga művészete vagy Andersonnak Iorga egy-egy meglátása, miért ne tetszhetne a magyar olvasónak még akkor is, ha a magyar történelem diszkreditálását célzó szándékokat észre is veszi, sőt észre is kell vennie!

Iorga ismertetésre kerülő munkája, amelynek érdekessége még az is, hogy szerzője a Kárpátokon túli románok közül először mélyedt el ilyen alaposan az erdélyi és magyarországi román valóságban, nem olcsó propaganda terméke. Még akkor sem, ha ez „a nemzeti eposz” olyan vallomásnak is tekinthető, amelyben az objektív történeti és a szubjektív írói valóság megelevenítésének szintjei olykor egymásba játszanak, miközben az egész műben ott érződik a történelmi fordulatra való készülődés lázas igyekezete. „E könyv csak vér és könny. Fizettünk ezért legalább ezer évet. Legalább utódjainkra virradjanak jobb napok!” (13. o.) Mindennek ellenére azt lehet mondani, a történetírói realizmus diadala az, hogy „a vér és könny” ideológiáján felülemelkedett Iorga a múlt megidézésében, igaz, sajátos ellentmondás hordozójaként. Egyrészt „passzív fajnák deklarálja a románt (20. o.), másrészt a román jelenlétet akarja kimutatni, márpedig a jelenlét aktivitásra vall.

Iorga munkájának ismertetésében két lényeges mozzanat előtérbe állításával próbáljuk érzékeltetni, hogy közös történelmünk fejleményei miként kerülnek bemutatásra. Nem önkényesen kiragadott két mozzanatról van szó, hanem a mű központi kérdéseiről. Az egyik a magyar és román viszony, a másik a román nép egysége, a különböző régiókban élő románok életének és törekvéseinek kölcsönhatása.

A kiindulópont a dáko-román kontinuitás. Alexandru Philippide, iaşii

nyelvészprofesszor, aki az 1920-as években hatalmas kétkötetes munkában az összes addigi elméletet nagyító alá vette, és nyelvészeti vizsgálódásai nyomán arra az eredményre jutott, hogy a románok a 12. század végéig foglalták el helyüket mai hazájukban, Iorga idevágó nézeteiről nagyon kritikusan, szinte sértő módon nyilatkozott, zavarosnak minősítve azokat.¹² Mégis Iorga konstrukciója olyan szép, hogy némi elfogultsággal azt lehetne mondani, annál rosszabb a tényeknek... Természetesen trák szubsztrátumra épül a Dáciában folyamatosan megtelepedő római telepés társadalom. Traianus hódítása hosszú távú békés folyamat kiteljesítése, és Dácia kiürítése csak a hadsereg és közigazgatás távozását jelenthette. A római urbanizáció aztán ruralizálódik, a keleti latinitásból pedig szinte észrevétlenül kialakul a románság, amely a folyóvölgyekben meghúzódó államszerű alakulatokban éli a maga öntörvényű életét. A román civilizáció eredetisége a latinizmus és a bizantinizmus szintézise. Ezt ugyan Iorga nem ecseteli részletesebben, annál inkább a helyi társadalomszerveződés belső dinamikáját, széles ecsetvonásokkal adva képet. A társadalmi önszabályozás eszköze a szék, a törvényszék. A helyi vezető a bíró vagy kenéz. Ezek után nem nemzetárulás, ha Anonymusnak még ma is megbízható forrásként idézett történetét „feláldozza”. A magyar krónikás — hangsúlyozza — az 1200 körüli viszonyokat vetíti vissza. Műve késői összeállítás, „amelyben a korabeli földrajzi elemek egyesülnek a magyarok bejöveteleéről szóló legendák racionalista magyarázatával”. (32. o.) A lényeg az, hogy szláv-román vagy román őslakosságot találnak „a hódítók”. És mindennél fontosabb a leszűrt végkövetkeztetés, a szászok a románok ősi székiszervezetét vették át, sőt a pásztori és földműves életforma sok elemét is. Így „a király »vendégei«, más értelemben, a mi »vendégeink« is voltak — azzal a különbséggel, hogy kevesebbet kértünk, hogy többet adjunk.” (49. o.) Erre a szék-ötletre építette a székelyek román származásáról való vélekedését, bár nem emelte dogmává, sőt olykor hangsúlyozta, hogy tudományos vitakérdésről van szó.¹³

A nagy kérdés az olvasó számára az, hogy miként lesz a középkori román szabadságból az újkor hajnalára „rabság és megaláztatás”. (169. o.) Ennek a „lenti” társadalmi állapotnak az érzékeltetésére a 16. század derekán tevékenykedő humanista Forgách Ferencet idézi: „miután a két oláh ország közel van, Erdélyben a románok oly sokan vannak, hogy a földeknek közel kétharmadát foglalják el. De annyira vadak és elfajzottak, hogy példával és törvénnyel sem lehet őket civilizálni.” A rövidség kedvéért a továbbiakban csak a lényegre jelezzük: a románok viskókban laknak, a nyarat az erdőkben és berkekben töltik, nem dolgoznak, lopnak, és miután a köles nem követel annyi munkát, mint a búza és a szőlő, kölessel élnek. (127. o.) Ez az idézet jó alkalmat nyújt arra, hogy alaposabb pillantást vessünk Iorga műhelyébe. Egyértelműen hangsúlyozhatjuk, hogy Iorga nem csonkít meg idézeteket, mert azok nem hízelgőek. Nem vitatkozik velük forráskritika címén. Beéri egy-egy rövid értékelő megjegyzéssel, jelen esetben annak jelzésével, hogy Forgách „gyűlölettel” nyilatkozott a románokról, és az idézett véleményét saját konstrukciójába építette be. Biztos kézzel és merész fantáziával vázolja fel konstrukcióit, de a forrásokat nem hamisította meg. És bár egész sor kérdést — gazdagodó és újrendeződő — ismeretei birtokában újrafogalmazott, más és más beállításban tárgyalt, csak ritkán hagyott nyitva kérdéseket, nem jelezve, hogy állításai verifikációjához még milyen bizonyítékokra lenne szükség. Valószínűleg nemzetnevelő szerepéből következett ez, abból, ahogy mondani valóját vállalt történelmi feladatához vagy olvasóinak, illetve hallgatóinak,

egyszóval: közönségének igényeihez is alakította — olyan következtetésekre jutva, amelyeket talán nem is vártak. Jelen könyve pontosan jelzi, hogy nagysága abban rejlett, ahogy a nemzeti közvéleményben formálódó elképzeléseket a pillanat szükségleteinek megfelelően — de a sub specie aeternitatis pátozával — tudományos mezbe öltöztette.

A iorgai módszer jellemzését először is annak jelzésével szeretnénk példázni, hogy a románok süllyedésére okadatolt magyarázatot hiába keresnénk a műben. Míg az újkeletű agresszív mártírológia Nagy Lajos ortodoxellenes politikájának tulajdonítja a románok lesüllyesztését, Iorga éppen a király és a román vezető réteg együttműködésére hívja fel a figyelmet. „Egyébként Moldova megalapítása nem más, mint a román elem expanziójának eredménye, nem a király akarata ellenére, hanem annak az állandó támogatásnak a nyomán, amelyet Nagy Lajos saját katonai céljai érdekében nyújtott a román elemnek.” (69. o.) Nagy Lajos, aki a tatárok elleni fellépésével ilyen nagy szerepet játszott a moldvai államalapításban, a magyar nép érdekeivel ellentétes imperialista politika hordozójának minősült Iorga művében. „És az, amit ma Magyarországon törekvésekként lelünk fel, teljességgel nem felelnek meg az őket felkaroló nép erőinek, sokkal inkább Nagy Lajos hagyományából fakadnak, mintsem az Árpádokéból, vagy később magának Corvin Jánoséból.” (61. o.) Nagy Lajos feudális eszményeket importált Magyarországra, míg az Árpád-ház uralmát „német eszmékkel átszőtt autokrácia jellemezte”, (58. o.) és ennek „a régi magyar alkotmánynak a fejlődésképtelensége”. (63. o.) Az aktuálpolitikai szándék elsősorban ott lapul meg Iorga ítéleteiben, amikor a magyar királyság apostoli jellegét túlhangsúlyozta. A pápa a koronával misziszóiával ruházta fel annak hordozóját: a katolikus hit. terjesztésével. Ennek sikertelensége pedig arra vall, hogy Magyarország képtelen történeti hivatását beteljesíteni. István toleranciája — egyébként Iorga kétségbe vonja, hogy az ő korában foganhattak volna Intelmei — gyengeség jeleként kerül bemutatásra, Nagy Lajos aktív keleti politikája import jellegű agresszivitásként. Ha viszont ennyire képtelenek voltak ellátni feladatukat, akkor mivel magyarázható a román vezető rétegek beolvadása az országos katolikus vallású nemességbe? Miért kerülhetett sor az ország belső egységét megszilárdító társadalmi integrációra? Nem kapunk erre választ, pedig a Kárpát-Duna-táji történelem egyik legizgalmasabb fejezete, aminek tanulmányozását még az is aktuálissá tette, hogy a nemzeti-polgári átalakulással az asszimiláció, az identitás és a lojalitás kérdései nagyon is napirendre kerültek. Vajon miként élték át az egykori román vezető rétegek azt, ahogy a nem hivatalos nemességből a hivatalosba emelkedtek, miközben vallást, azaz törvényt cseréltek? Hogyan őrizték primér helyi közösségeikkel a kapcsolatot? Mi vezette őket, amikor alattvalóik vallási szabadságát oly messzemenően biztosították? Vajon egy ideig csak politikai asszimilációról beszélhetünk, és etnikairól nem? Miben rejlett akkor az etnicitás? Kettős lojalitásnak lehetünk tanúi? Iorga a bonyolult kérdéskört az etnicitás túldimenzionálásával oldotta meg, anélkül, hogy az etnikai hovatartozás korabeli tartalmát próbálta volna feltárni, inkább valami olyan értékként feltételezte, amely a „néplélek” — csak a beavatottak számára jelentéssel bíró — fogalmához köthető. Ezért aztán „Hunyadi Corvin Jánosnak a nagy világtörténeti jelentősége ama reprezentatív vonásából származik, ami a magyarországi román elemé és a havasalföldi és moldvai román elem fölötti állandó befolyásából, akaratának kétségbevonhatatlan érvényesítéséből”. (80. o.) És valóban „Erdélyt nem lehetett védelmezni, ha a dunai országok ura nem

volt barát”. Igaz, ha nem az volt, Hunyadi irgalmatlanul megtorolt minden barátságtalan gesztust. Találó Iorgának a Hunyadi-jellemzése, „hazája koronázatlan királya”, bár az országkormányzó magyarországi belpolitikai szerepét kvázi-lokálisnak minősítette, szemben az idézett világtörténetivel. (80. o.)

A megkoronázott Corvinnak bűnbak szerepet juttatott Iorga. Hogyan keríthetett erre sort? Szemléletének egyik kritikus pontjához érkezünk. Iorga, úgy tűnik, éppen a Hunyadiak értékelése kapcsán még inkább érezhette, hogy más szempontok is lehetségesek. De ami 1915-ben az övétől eltért, azt „külödlegesnek” minősítette, olyannak, ami a felületen mozog. (17. o.) Hangsúlyozza, hogy ezzel ő már rég szakított. Hiszen — jobb szó híján — nemzeti látásmódja jegyében a mélyre tekinthet, és most már nem áll szándékában bemutatni „csak nemzeti életünk fő és mély faktorait”. (18. o.) A külsődleges megközelítés „olyan rendszer, amikor nem lehet beszélni a nemzeti vagy egyetemes történelem meghatározó tényezőiről, látszatok után megy az ember, amelyeket jó hosszan be lehet mutatni. Bemutatásra kerül például Corvin János pályafutása, anélkül, hogy a mesélő feltenné magának a kérdést, vajon a hős tevékenységének java részében a román eszményt képviselte-e, a román érdekeket és ennek a népek nemzeti törekvéseit. És miután Corvin Mátyás király román volt apja után, aki románnak érezte magát és főleg idegen utakon járt, de román erőkkkel, nos elmesélik Mátyás életét is, aki valójában magyar anyja fiának érezte magát és ama nép vezetőjének, amely adoptálta, nagyon jó tipikus magyar királlyá válván, akinek a jósága a románokra is kiterjedt, éppen azért, hogy az igazság példaképe volt.” (17. o.) A lényeglátó nemzeti szemléletben viszont, „ami megakadályozta a románokat abban az időben az emelkedésben, Corvin Mátyás politikája volt, ami teljességgel különbözött Hunyadi János politikájától, mint ahogy jelleme sem hasonlított. Az öreg János vajda igazi román volt, ami szerény derekas jellemét illeti. Nincs róla autentikus portrénk, érmeiket sem veretett, nem hívott írástudókat, hogy az egekig dicsérjék. Közömbös volt számára, hogy mit mondanak róla. Nem tartott udvart, ahol árnyékában költői, festői vagy szobrászi hajlamú olasz paraziták hűsölhettek. Fia viszont imádta személyiségének ezt a külső megnyilvánulását: a féldomborműveket, amelyeken a césárok koronájával díszelgett, az Itáliából hozott Filippino Lippinek a freskóit, Ranzanus dicshimnuszait, hogy erényeit megőrizték az utókornak, az ünnepélyességet és a hűhót azon dolgok körül, amelyeket ő vitt végbe vagy olykor mások, és csak magának tulajdonította. A szürke irigységtől gyötörtén, készen arra, hogy félbehagyja azt, amit megkezdett, csakhogy ne kelljen a dicsőségben mással osztozni, inkább hagyta terveit összeomlani, csakhogy pénzből és segítségből társának ne jusson, Mátyás egészen magyar anyjára ütött, Szilágyi Erzsébetre.

Politikája nyugat felé irányult; ott írtak a tettekről, míg a barbár keleten emléküket elvesztett. Oda, ahol az írástudók működtek, ahol a krónikásokat stílizálták, ahol daloltak a költők, ahol festettek a festők, ahol munkálkodtak a szobrászok, oda tört az ő ambíciója. Bécsben halt meg, miután meghódította az osztrák tartományokat, részben kielégítve a császári igényt, Zsigmondéhoz, ragyogó elődjéhez hasonlót. A török veszélyt gyakran azokra hagyta, akiket »vazallusainak« hitt: egy Tepesre vagy egy Ştefan cel Mare-ra, anélkül, hogy segítséget nyújtott volna, vagy csak éppen annyit, ami elég volt ahhoz, hogy érdemtelen hasznot húzzon a hadi sikerből.

Erdély elvesztette román jellegét, amelyet bírt, nagyon határozottan, egyes régióiban, 1450 körül. Ő nagy embereket keresett, a jó nevű feudális csalá-

dokból. Ezek közelebb álltak hozzá, bár őket sem elégítette ki. Hiszen Erdély vajdája, Szentgyörgyi és Pöseni Zsigmond, a német nemességből, egyike az 1467-i szerződés jótállóinak, amellyel a privilegizáltak 1437-i univerzitása eljut a kötelékeiből adódó végső következtetésekig, elhatározván, hogy maga a király ellenében fegyverrel védi meg azokat a privilégiumokat, amelyekért egymáshoz közeledtek. Mégis a felkelés leverése után — a nemeseknek és főleg a szászoknak prédaként adott — majdnem autonóm Erdéllyel folytatódik a történelem, egészen Mátyás haláláig. Meglehetett a román nép által emlegetett jóságos igazságossága, ami a Biblia és István király példáiból nyert ihletet, de mindenesetre ez az igazságosság a románoknak nem mint románoknak szólt, hanem a románoknak, akiket jobban alávetettek, a szegény embereknek, akik kiérdemlik a nagyúri irgalmat.” (88—89. o.)

A román történetnek itt nincs vége. Mesteri módon szövi Iorga a fonalkat. „Lehetetlen — írja —, hogy egy ilyen népet teljességgel megakadályozzának etnikai egyénisége manifesztálódásában.” (93. o.) Ez az axióma is az organikus nacionalista szemléletben gyökerezik, de az átvezetés egyik korszakból a másikba bravúros: „Amit a románok lassan-lassan elvesztettek mint katonák, megnyerték mint papok, szerzetesek és írástudók.” (93. o.) Hiszen a reformáció korában derült ki, hogy mit jelentett az ortodoxia, mennyiben biztosított valamiféle román kulturális egységet és az összetartozás tudatát a különböző államokban élő románok között. Az önkifejezés valamennyi igénye az egyházi életben jutott kifejezésre — hangsúlyozta Iorga. Olyan a román ortodox egyház, „mint egy egyedül maradt fa a kivágott erdőből. A föld valamennyi ereje, aminek meg kellett volna oszlania a levágott fák között, csak őt táplálja, és így csodálatosan virulnak az ágai, életerőt sugároz minden levél, szokásos körülmények között ilyet még a legszebb fán sem látunk.” (22. o.) És ennek az enyhítő árnyékára annál is inkább szükség volt, mert Iorga nagyon ellenségesnek látja a 16. és 17. századi erdélyi politikai világot. Hiszen „eddig bármennyit is kellett szenvedniük az erdélyi és az Erdéllyel egyesült részekbeni románoknak — mint legyőzötteknek, skizmatikusoknak és jobbágyoknak — a korona, bár gyakran igazságtalanul járt el velük, politikai szükségletektől kényszerítve, védelmet nyújtott a nemesség és a szászok törekvéseivel szemben”. (99. o.) De az önálló Erdélyben már csak a privilegizáltak univerzitása uralkodott, a vajdafejedelmek az ő kreatúrái és eszközei. Mégis, láthatjuk majd, Iorga mennyivel nagyobb történész annál, hogy a történeti valóságról ilyen leegyszerűsítő képet adjon. Nagyon is sok mindent felvillant a kor eseménytörténeti gazdagságából, a drámai küzdelmekből, és még inkább a dunai fejedelemségekbeli és az erdélyi politikai fejlemények kölcsönhatásából. Ezen túlmenően a magyar olvasókat, ha a mű megjelent volna magyarul, méltán figyelmeztethette volna a Kárpátokon túli és inneni román élet összefüggéseire is.

A román kulturális — vallási és érzelmi — egységnek a kifejlődésében döntő szerepet játszottak a dunai fejedelemségek uralkodói. Erdélyi hűbértartóik lehetőséget adtak a román egyházak patronálására. De szinte még ennél is jelentősebb volt erdélyi fizikai jelenlétük, az, hogy Mohács után katonailag bekapcsolódtak a magyarországi belső küzdelmekbe. „Az a tény, hogy az erdélyi románok látták, amint a szél moldvai és havasalföldi zászlókat lenget, látták a vérükből való vajdákat, Alexandru vajdát és Pătrașcu vajdát, akik meghatározták, hogy ki uralkodjon ott, a királynőt ültetvén a gyalui trónra, olyan jelentős fejlemény volt, hogy magától értetődően az egész

ottani [azaz erdélyi], román világban nagy lelki változásnak kellett végbe-
mennie. El tudja-e képzelni valaki, a föld szegény munkását, aki semmiről
sem tud semmit, aki felemeli fejét, amikor elhalad egy hadsereg, amelyről
nem tudja, micsoda, honnan jön, milyen céllal halad el, de hallja, amint be-
szélnék és megtudja, hogy a vajda csapatai, aki azért jött, hogy a konstantiná-
polyi (Tarigrad) »császár« nevében békét teremtsen Erdélyben! Kétségtelenül
ez egyike a leggazdagabb következményekkel járó hatásoknak, amelyek töl-
lünk indultak el, hogy az erdélyi lakosság körében érvényesüljenek.” (120. o.)

Hogy ezek közül a fejedelmek közül egyik sem túzi ki programként a
maga számára az erdélyi trón megszerzését, azt Iorga elsősorban geopolitikai
körülményekkel magyarázza. Ezek hallgatólagos konszenzust teremtettek. Így
„került sor a moldvai és havasalföldi románok, a két uralkodó és az erdélyi
román nemesek között politikai akcióegységre, ami ugyanazon az ösztönből
fakadt, ami mindig egyesítette valamennyiük erőfeszítéseit. Mind Zápolyát
akarták.

És most fel lehetne vetni a kérdést: nem volt-e ő, a magyar, a feudális,
a szászok ellensége, egyik képviselője annak az elnyomásnak, amely ellen a
románok zúgolódtak és minden alkalommal felkeltek, hogy szétzúzzák?

Válaszunk: nem. János király inkább az akkori erdélyi hivatalosságot je-
lentette és Erdélynek azt a törekvését, hogy ne vesszen el nagyobb, más szo-
kásokon nyugvó politikai alakulatokban.” (105—107. o.) Hiszen Szapolyai Já-
nos nem folytatott parasztüldöző politikát, nem gyűltek köré a nemesek, „és
az erdélyi románok és talán még félig a paraszt nemesek körében ezért nem
alakulhatott ki az elutasításnak az a szelleme, amit kiválthatott volna” (136. o.),
ha a fenti pusztán negatívumok hordozója lett volna.

A 16. század átmeneti korszakának igazi pozitív hőse Iorga számára Petru
Rareș, Ștefan cel Mare fia. Az a moldvai fejedelem, akiről a román történe-
lem értékeit kereső R. Seton Watson így írt, egyben a iorgai álláspont elutasítá-
sát is szükségesnek látva: „elnézőnek kell lenni Péterrel szemben, aki re-
ménytelen helyzetben találta magát, négy elszánt és nem sokat aggályoskodó
ellenség fogta körül, de tagadhatatlanul egyedülállóan perfid volt, még a
16. századi krónikák szerint is. Nem fogadhatjuk el azt, hogy olyan történelmi
szerepet játszott, amelyet egyik mai román történész tulajdonít neki, jelesen
azt, hogy a román tömegeket a Habsburgok zászlaja alá gyűjtötte és a magyar
nemesség ellen vezette volna, amely a borzalmas anarchiát csak saját feudális
hatalma megerősítésére használta volna. Az egyetlen, amit fel lehet mellette
hozni, az az, hogy őszintén vissza akarta állítani a moldvai függetlenséget
— amelyet apja boldogabb időkben biztosítani tudott — és talán még az,
hogy ki akarta terjeszteni hatalmát a két szomszédos fejedelemségre. Ambí-
ciói és mohósága egyértelmű, az igazi patriotizmusnak kevés nyomát találni
életében.”¹⁴ Valóban Iorga hangoztatta azt is, hogy Petru Rareș bosszút állt
— mondhatnánk történelmi elégtételt vett — Tomori Pálon, mert ez mint
fogarasi kapitány a románokkal szemben a szászokat preferálta. De nem lett
volna tisztában a moldvai fejedelem politikájának negatívumaival? 1905-ben
így minősítette „a becsvágyó és törekvő” uralkodót: „Péter apjától csak any-
nyiban különbözött, hogy nála a hódítási vágy minden más cselekvésre ösz-
tönző indítékot felülmúlt. Mihelyt csak rosszul védett határt látott, mihelyt
a polgárháborúba keveredett felek bármelyike behívta, már erős moldvai had-
seregével ott termett, bár távolról sem tudott olyan jól hadat vezetni, mint
István. Valóban fáradhatatlan intrikus volt, és végül foglya lett a ravaszul

szőtt hálónak. Amikor meghalt, országa — legnagyobb részt az ő hibájából — szűkebb határok közé szorult, mint korábban, török várak láncolata béklyózta, mint Havasalföldet, és a moldvai fejedelmi tekintély mélyre süllyedt.”¹⁵ 1915-ben a román egység szolgálata minden más szempontot háttérbe szorított. Ezért Petru Rareș állandó erdélyi beütései, beavatkozásai, erdélyi hűbérbirtokának növelése és szívós védelme, rövidebb-hosszabb erdélybeni tartózkodásai, egyszóval jelenléte miatt mindenki fölé emelkedik a iorgai szemléletben. A „bosszúálló”, aki „erős, vitéz és ravasz” (103. o.), még Mihainál is súlyosabbnak találhatik. Mi mindent tehetett volna kedvezőbb feltételek között, kiált fel Iorga, aki szerint „Mihai akciója személyes és véletlenszerű”. (110. o.) Mire az újra kiadott Iorga-mű szöveggondozója nem is késik jegyzetben felhívni a figyelmet arra, hogy Iorga ítélete „nagyon szigorú” és ellentmond annak, amit ugyanebben a munkában majd Mihairól ír. (118. o.) Annál is inkább, mert a 16—17. század fordulóján feltárul Erdély kelet-közép- és délkelet-európai történeti szerepe.

Míg a minap még sok román történész tagadta, Iorga hangoztatja, hogy Erdély Magyarország visszaállításának bázisa. Igaz, rögtön hozzáfűzi, valójában csak a 13. század közepe felé tartozott Magyarországhoz, és sajátos hivatása van. (138. o.) Elbeszéléséből az derül ki, hogy ez a hivatás nem is annyira a törökellenes harc, hanem az, hogy a két dunai fejedelemséggel összetartson, a tizenöt éves háború pedig erre inkább csak alkalom, alkalom a rejtett lényeg feltárulkozására. Az egymást kergető események kavargását és a feszültség légkörét rövid és hosszú mondatok váltogatásával, tényközlést és értékelést összeszövő, a kronológiát felrúgó előadásmódjával érzékelteti Iorga. A kezdeményezés érdeme a dicsőséget hajhászó Báthori Zsigmondé, ő igyekezett „urainkat a törökök ellen hadba állítani”, és egyben maga alá rendelni. De aztán „a Báthoriak politikai hibái, valamint a császári politika Erdéllyel szemben, lehetővé tette, hogy Mihai átkeljen a hegyeken és azt tegye, amit »a párkák« szántak neki”. (138. o.) A török elleni harcban ugyanis a havasalföldi uralkodó katonai sikereivel megszilárdította helyzetét, bizonyította rátermettségét Báthori Zsigmonddal szemben, aki a nagy katonai kudarcok után egyszerűen lemondott a trónról a törökbarát orientációt képviselő Báthori Endre javára. Az így elszigetelt Mihainak, aki igazi keresztes vitéz volt, aki mindezekelőtt a balkáni keresztény népeket akarta felszabadítani (142. o.), nem is maradt más lehetősége, mint Erdély katonai elfoglalása, akár folytatni akarta harcát, akár egyszerűen csak túlélni a mostoha fejleményeket. „Erdély befogadta Mihait. Ezt nem kell senkinek véka alá rejtenie. Elfogadta a császár miatt, akinek nevében beszélt, akinek helytartójaként lépett fel, de elfogadta, mert az volt, aki” (142. o.): „crai” lett, azaz király, a régi királyok utóda lett az erdélyi románok számára, de mellé álltak a létükben fenyegetett székely tömegek és mindenekelőtt a katolikus nemesség. Iorga azt is bemutatja, hogy miközben Mihai saját hatalmának a kiépítésére tört, nem tagadta meg az erdélyi történelmi örökséget. A császárnak hangsúlyozta, hogy egyesítette a negyedszázada leszakadt országrészt István koronájával. Ugyanakkor a rendeknek a rendi alkotmányosság tiszteletben tartását ígérte, és bizonyos fokig így is járt el, bár a katonai uralom belső logikájának megfelelően igyekezett embereit biztos hatalmi pozíciókba ültetni. Ezen túlmenően mit tett a románokért? A kérdés histográfiai dimenziói miatt is fontos. Nicolae Bălcescu, amikor az 1850-es években felidézte az országegyesítéssel utat mutató politikust, keserűen róttá fel neki, hogy az erdélyi románság sorsát nem akarta

jobbra fordítani, otthon, Havasalföldön pedig csak szigorított a parasztság helyzetén. Ez a megközelítés eléggé ahistorikus ahhoz, hogy Iorga ne is emlékeztesse rá, de eléggé racionális ahhoz, hogy valamiféleképpen mégis reagáljon rá. Alapkoncepciójának megfelelően hangsúlyozta azt, amit Mihai az ortodox egyházért tett, ahogy intézményesen is kialakult a román ortodox egyház egysége. De fantáziája akkor kezd szárnyalni, amikor azt ecseteli, ahogy a román fejedelem hatalmi köre ráteszi kezét az erdélyi jövedelmekre. Mert „ez egyértelműen az idegen Erdély romanizálásának kezdete és a román Erdély lényének az elismerése, ami az embereket és a dolgokat illeti, a közigazgatást és a kormányzást, mindennek, ami az új rendszer első lépéseinél megfigyelhető, lett volna jövője, ha ezeket a nagy dolgokat a sors akarta volna”. (146. o.)

A sors megidézése jellegzetes iorgai problémamegoldás. Ezzel tudta érzékelteni Mihai uralmának történetiségét. Mégis, ma, az 1930-as évek román történeztvitái után, Makkai László és Gheorghe I. Brătianu munkái nyomán, az mondható, hogy Iorga megkerülte a kérdés lényegét, amikor nem írt arról, hogy milyen szerepe volt Erdélynek a havasalföldi rendi alkotmányosságot célzó törekvésekben.¹⁶ Ehelyett a hatalmi politikára és az egyházi életre összpontosította figyelmét. Erdély és a román fejedelemségek kapcsolatrendszerének geopolitikai vonatkozásait viszont mesterien ragadta meg. Mihai öröksége — írja — „hagyomány, kísértés és kötelesség Erdéllyel szemben”. (158. o.) A kísértés mozzanatát külön is hangsúlyoznánk, mert a szöveggondozó értelmező jegyzetet fűzött hozzá, azt állítva, hogy kísértet kellene érteni alatta, holott itt elsősorban kísértésről (ispită) van szó, mint máshol is, ahol ez a szó felbukkan. Kísértésről, ahogy maga David Prodan is a *Supplex Libellus Valachorum* című munkájában kifejti, kísértésről a vákuumtértség három országának egyesítésére¹⁷, mint ezzel a gondolattal Báthori Zsigmond más utódai is játszottak, vagy akár a moldvai Vasile Lupu fejedelem. Mégis a mából viszszatekintve, úgy látszik, hogy ami ebben a kapcsolatrendszerben a fejlődés alapjául szolgáló történeti hagyomány, az a hatalmi harcok mögött húzódik meg: olyan társadalmi integráció, amelynek során az erdélyi rendi alkotmányosság modellként szolgálva is erősítette a Kárpátokon túli rendi alkotmányos törekvéseket, és segíthette is azokat, mert Erdélyt és Havasalföldet nemegyszer olyan szövetség kötötte egymáshoz, amelyeknek valósággal ez volt a ki nem mondott célja. Erdélyt azt a szerepet játszotta Havasalföld számára, mint Lengyelország Moldva életében és fejlődésében. Így változhatott — állandó kölcsönhatásban — a Kárpát-Duna-táj kultúr-morfológiai arculata, és ezt látva telhet meg tartalommal a visszanező számára a sorsközösség sokat emlegetett fogalma.

Az említett kölcsönhatás elsősorban a kulturális fejlődés területén tapintható ki. Mint tudjuk, a kor nagy forradalma: a reformáció, reformja pedig az ellenreformáció. Hogyan viszonyult ehhez Iorga? Alapvetően ebből a hatalmi mozzanatokra figyelő román nemzeti szempontból tette mérlegre az erdélyi reformációt. Szemléletéből következett realizmusa, ha arra gondolunk, hogy sokan csak a vallásos misszió igényét látják az erdélyi reformációban. Iorga a mögötte húzódó hatalmi szempontokat is érzékeltetni tudta, ugyanakkor — megint csak nemzetszemléletéből következően — túl is dimenzionálja azokat. Miután „most a vallás és nemzetiség összeolvadtak” (167. o.), úgy látta, hogy a reformációnak az ortodoxia és a román népi vallásosság elleni fellépése „elnemzetlenítő” törekvésként értékelhető. „Határozott nemzeti üldö-

zésről van szó, egy nemzet morális szétzúzásának kísérletéről, hiszen azokra a testekre, amelyek a nemzetet alkotják, mindenkinek mindenkor szüksége van, míg az, ami az elnyomó hatalom útjában áll, a többiek lelke. Ezt a lelket kell megölni, végérvényesen szétzúzni.” (171. o.) Az már megint a történetírói realizmus diadala, ahogy — utólagos feltételezésekkel egybeszőve — bemutatta a reformáció megtermékenyítő hatását a román kultúrában. „A kálvinista propaganda nagy haszonnal járt. Már a kezdetben a fogarasi nemesek, bojárok, ha nem a máramarosiak is, átmentek az új törvényre. De ezt az egyszerű parasztokra is rákényszerítették, azokra, akiktől meg akarták magukat különböztetni. Azok, akik arra törekedtek, hogy a román falvak a román nyelvű kálvinizmusra térjenek át, úgy számítottak, hogy a nemesek, a magyar kálvinista egyház hívei, egyesülve maradnak vele, és így, a magyar szertartás és prédikációk során elmagyarosodnak.

De nem ez történt. Mindenütt győzött az ősi nyelv.” (197. o.)

Politikára összpontosító szemlélete megint csak megóvja Iorgát az olcsó mártirologiától is. A román főpapok ugyanis gyakran szembekerültek az erdélyi fejedelmekkel. A vallási mozzanat mindig jelen volt ezekben a konfliktusokban, de Iorga biztos kézzel találta meg a politikai mozgatórugókat, azt, ahogy a román főpapok a fejedelem ellenfeleivel szövetkeztek. Az pedig, ha a havasalföldi vajdán is ütni akart, még keményebben járt el. Így Sava Brancovici kegyetlen meghurcoltatása az 1680-as években „politikai és nem vallási tragédia”. (190. o.) Hitelesíti azt a felismerését, hogy az erdélyi románok egyházának a sorsát Erdély és Havasalföld viszonyának alakulása határozta meg. (180. o.) Az erdélyi román kulturális teljesítmények a 17. század derekán akkor születhettek, amikor ez a jó viszony nyugalmat biztosított és érvényesülhetett a reformáció megtermékenyítő hatása.

A magyarosító szándékokra nem lévén bizonyítéka, később mintha el is felejtette volna őket. „Felteszik nekem a kérdést — mondta 1938-ban —, miért vádolom én a 16. és 17. századi magyarokat, hogy az erdélyi románok elnemzetlenítésére akarták bevezetni a kálvinizmust a mi körünkbe. Ilyesmit soha nem mondtam. Azt mondtam: volt kálvinista propaganda, és mi ebből nyertünk. Nem üldözte egyik nemzet a másikat. Ugyanakkor nem beszélhettünk a magyarok rendkívüli vágyáról sem, hogy minket civilizáljanak. Sem ez, sem az. Egészen más jellegű történeti folyamat.”¹⁸ Olyan, amelyet még ma sem tártak fel megnyugtató módon a szakirodalomban, bár az alapforrások közlése folyamatban van.¹⁹

Iorga mesteri módon mutatja be a reformáció jelentőségéből azt a mozzanatot is, amely a korszakváltásban fontos szerepet kapott. Azt, hogy a kálvinista propaganda előkészítette a talajt a 17. század végén kibontakozó ellenreformáció számára. Ennek jegyében került sor Erdélyben és Magyarországon az ortodox románok egyházi uniójára a római katolikus egyházzal. A siker titka Bécs hatalmi túlsúlya mellett abban rejlett, hogy az egyesült papok a katolikusok sorába emelkedtek, hozzájuk hasonló privilégiumokat élvezhettek, a nép vallásához, szokásaihoz pedig nem nyúltak. A református vallás — fejtegette Iorga — a művelt emberekhez szólt, a szívet hidegen hagyta. Ezzel szemben „az, amit a mieink szerettek, az a rítus volt, sőt az általuk nem értett szláv szavak mágiáját; ezekben titkos erőt, csodatevő hatást sejtettek, szerették »a babonákat«, amelyeket a superintendensek rendszerében dühödtlen üldöztek”. (224. o.)

Iorga gyümölcsözőnek tartja az egyházi uniót, de úgy nyilatkozott róla,

ahogy görög katolikus aligha tette volna. „Mesterséges alkotásnak” (246. o.) minősítette, olyannak, amelynek létrejötte csupán egyes emberek törekvéseiből sarjadt, és önző egyéni érdekeket látott meghúzódní e törekvések mögött. Az ortodoxia közelebb állt a szívéhez, de a görög katolikus egyház létrejöttének horderejét nem próbálta kicsinyíteni. Hiszen ez tette lehetővé az erdélyi románok politikai harcát a rendi nemzeti politikai jogokért, és aztán sok fontos kezdeményezés után, a 18. század második felében a nyelvészet és a történetírás területén meghatározó hatású kulturális fellendülést. A történetírók érdemeit még mintha megpróbálná viszonylagossá tenni, annak jelzésével, hogy a moldvai történetírók nélkül nem lett volna erdélyi történetírás (263. o.), ami kétségtelenül igaz, de hozzá lehet tenni, hogy a kor magyar történészeivel való termékeny együttműködés nélkül sem érte volna el azt a színvonalat. Inochentie Micu Klein püspök harcát, azt, ahogy az 1730—40-es években először némileg még az udvartól pártoltan, majd annak ellenére szembeszállt az erdélyi rendekkel, és azért végül a római száműzetést kellett választania, a maga drámaiságában tudja megeleveníteni, az általa kívánatosnak tartott poézis eszközeivel. Amikor a román püspök látta, hogy a bécsi kormányzat kihallgatásnak akarta alávetni, elutasította azt, és „mihelyt felismerte, hogy nemzete ügye elveszett, hogy senki rajta e világon nem segíthet, hogy csak egyedül az ő személyéről van szó, mindenkínél erősebbnek érezte magát”. (272. o.) És mint a későbbi kutatás feltárta, az emigrációba szorított egyházfő magabiztosan hivatkozhatott a Corpus Jurisra...²⁰

Nem azt a ma — naiv lelkek számára — groteszk helyzetet akartuk kiemelni annak jelzésével, hogy a román nemzeti jogokért küzdő püspök, akinek igényeit jogellenesnek nyilvánítják, „a magyar jogra” hivatkozhat, abból meríthet erőt. Olyan mozzanat ez, ami beleillik Iorga Magyarország-képébe. Annál sokkal nagyobb tudós volt, hogy például Magyarországot történeti anakronizmusnak nyilvánítsa. Tisztelte mindazt, aminek messze nyúló történeti előzményei vannak. Tisztelte a szerves történeti fejlődést, és megvetette azt, amit szerzetlennak, rögtönzöttnek tartott, mint az „idegen” elméletek importját. Valósággal vizsgálta a francia felvilágosodástól és követőitől. Ezért némileg „megintve” kortársait munkája második kötetében — így írt a magyar „milieu”-ról: „Mindazok az urak, akik azt hiszik, hogy elég, ha valamilyik papot püspökké választják, hogy aztán vele együtt csinálják az ottani [magyarországi] román nép történetét, nem értenek semmit. Elég ha valaki tíz előadást meghallgat a magyar közjogból, és mivel minden művelt ember Magyarországon tanulta ezt a jogot, úgy ítélnék minden kérdést, ahogy a 18. század emberei. Az ott egy régi ország, nem úgy ítélnék mint itt, nálunk, csak a mai életből és a francia filozófia elvont teóriáiból vagy a római jogból.” (322. o.) A románok egyházi uniójának jelentősége pedig éppen abban rejlett, hogy miután a birodalmi vezetéssel valóságos szerződést kötöttek, privilégiumokra tettek szert, és így „beléptünk a birodalom által elismert nemzetek életébe”, más szavakkal: integrálódhattak.

A nemzetek életközösségébe való integrációt Iorga tehát alapvetően pozitívnak tartotta, mégis, amikor a Horea-felkelést választotta korszakhatárnak, a dezintegrációra tette a hangsúlyt. Politikai célkitűzéseinek és elképzeléseinek ez felelt meg. Az események elemzésében azonban ismételtén feltárul a politika és tudomány szembekerülése.

Iorga számára a Horea-felkelés a népi energiák felszabadulását jelentette. „Passzív faj vagyunk — írta —, egészen a Horea-felkelésig, az elsőig, amely-

nek jellege nemzeti, hiszen a többiek csak társadalmi jellegűek voltak.” (20. o.) De nem csak így próbálja a parasztfelkelés napjainig ható érvényét elfogadtatni, hanem történeti analógiákkal is: „Az erdélyi románok története 1784-től napjainkig modern és jelenkori történelmi fejezetek sorából áll. Mondhatnánk, szinte egészében jelenkoriakból, mert ha a jelenkori francia történelem 1789-ben veszi kezdetét, ha Lamprecht úgy véli, hogy a német nép életének élő része Schiller és Goethe korával kezdődik, nem értem, számunkra, népünk egésze számára, nem csak a fejedelemségek számára, a jelenkor miért ne kezdődne 1784—1790-ben.” (15. o.) A nemzeti egységet igenlő politikus az eseménytörténeti mozzanatban kereste a korszaknyitó fordulatot, a tudós történész hosszú távú folyamatokban gondolkodott, és másként vélekedett a nemzeti és a társadalmi jelleg összefonódásáról is. A radikális átalakulás igényének megjelenésében látta az új korszak kezdetét. A fejedelemségi bojárok „elméjében az 1770—80-as években vált világossá az a meggyőződés, hogy a régi formákat el kell távolítani, új formákat kell találni, ezek nélkül nem tudunk élni, amelyeket bár csak hozzávetőlegesen vázoltak fel, és a továbbiakban kellett pontosan körülírni, mégis biztosan elmondhatjuk, hogy kortárs történelmünk itt kezdődik a 18. század második felében.” (16. o.) Ekkor léptek színre Erdélyben is azok az értelmiségiek, akikre az 1830—40-es évek fejedelemségekbeli közvéleménye úgy tekintett, mint a modern nemzeti gondolat megalapozóira. Ekkortájt, 1774—84-ben indult el az a folyamat, amely „napjainkban ér véget”. (17. o.) A fő tendencia a társadalmi és nemzeti törekvések vonulatának közeledése és összeszövődése, a nagy történelmi események során. 1784-ben azonban erre még nem került sor. Maga Iorga fejti ki ezt a legvilágosabban, még akkor is, ha az ellenkezőt állította: „De akkor 1780 körül természetes lett volna, hogy ezek a fiatalok, az új »filozófusok« álljanak a román nép felszabadulását célzó mozgalom élére, amelyet társadalmi, de nemzeti vonatkozásban is, újból Horea parasztságának kellett megkezdeni. Hiszen Nyugaton így történt: a forradalmárok élére ők álltak, a filozófusok. Ők dolgoztak ki egy elméletet, ezt az elméletet vették át a társadalmilag elégedetlen elemek, és így állandó kapcsolat alakult ki az értelmiségi hangadóktól a legutolsó »sansculotte«-ig, aki kenyeret tűzve szuronyára, indult a határ felé, a legutolsó vérszomjas néemberig, aki izzó szemekkel ujjongott, amikor lezuhant a guillotine. Így kellett volna legyen Erdélyben, az ortodox orvostól, Molnártól, az egyesült Claintól, Şincaitól és Maiortól egészen az utolsó parasztig, aki lángot vetett az igazságtalanság kastélyaira, hogy elégesse a régi okmányokat, amelyek számára valami mágikus tartalmazzak, ami az ő rabságát illeti, miközben a tűz lángja reménysugárként villant fel.

Nem így volt.”

Arra célozva, hogy Şincai a Wass család szinnyei birtokán halt meg, ahol nevelőként dolgozhatott, Clain és Maior pedig Budán tértek örök nyugovóra, ahol műveiket kiadhatták, Iorga így folytatja: „Az írástudóknak idegenek szolgálati szobáiban kellett meghalniuk, idegenbeni dolgozószobácskáikban vagy esperesi székelyeken. A parasztok pedig, miután gyűjtogattak, ütöttek-verték és gyilkoltak, nem tudván, hogy ezen kívül mit csináljanak, várták, hogy most mások verjék és öljék őket.

A kapcsolatnak ezt a hiányát a szellemi arisztokrácia elszigeteltségében kell keresni, ami, sajnos, jellegetessé teszi az erdélyi kulturális mozgalmat. Messze az itteni szabad románoktól, messze saját rab parasztságától, így éltek és haltak, meglakolván neveltetésük bűneiért. És még tudós írásukban sem

próbáltak közeledni, érthető hangsúlyokban, a nép egyszerű, de nagy és jó lelkéhez.” (310. o.) A nép és az értelmiség közötti kapcsolat hiányát Iorga tehát annak a rendkívül magas szintű iskolázatásnak rója fel, amelynek köszönhetően Erdélyben a felvilágosodás jegyében korszakalkotó művek születtek a történetírás és a filológia terén. Mintha maga is érezte volna ítélete igazságtalanságát, rögtön így folytatta: „A népek ereje egyedül abban a nemzeti kapcsolatban rejlik, amely annyira szoros, hogy senki sem tudja, miként kötötték, de senki sem tudja azt szétépíteni, ami azonos nyelvűeket és egyazon vérből valókat egy egész társadalmon belül egyesít.” (310. o.) Így zárja elmarasztaló ítéletét, ugyanakkor ennek az axiómának az érvényesítésével, egyben — a következő kötetben — ugyanezt az értelmiséget felmagasztalta. A nemzeti összetartozás ösztönének, a közösséghez tartozás ösztönösségének mindenhatóvá és mindenütt jelenvalóvá emelése ugyanis alkalmasnak ígérkezett arra, hogy annak jegyében a kívánatosnak tartott magatartásformáktól való eltérést kárhoyzta, ugyanakkor az eltérőket mégis a népi és nemzeti egység hordozóiként mutathassa be. A társadalmi állapotok felvázolása során az erdélyi románok eredendő egységét hangsúlyozta. „Az ottani román népről 1780 körül, nem mondható el, hogy jól körülhatárolható osztályokra tagolódott volna.” Állítását pedig saját korára pillantva nyomatékosította: „Ilyen jól körülhatárolható osztályok, bizonyos értelemben mintha ma sem léteznének, hiszen a vezető osztály elemei állandóan a parasztság köréből rekrutálódnak. Úgy tűnik, a mai osztályok teljesen újak; ezeknek az osztályoknak nincsenek olyan szilárd alapjaik, mint máshol, jól meghatározott mértékben, a törvényes helyzetben, e célra hozott törvényekben. És ma is az az osztály, amely ott »túl« uralja az életet, abszolút értelemben, számával és értékeivel, ha nem is a politikai életben való állandó jelenlétével, egészében paraszti osztály. Így volt ez természetesen, nagyobb mértékben, 1780-ban.” (319. o.)

Iorgának ilyen összehasonlító kitekintésekkel, a viszonylagosnak tetsző mozzanatok előtérbe állításával vagy háttérbe szorításával, és merész képzet-társításokkal sikerült a népi és nemzeti törekvések kívánatos harmóniáját megteremteni vagy megbontani. A bemutatás emelkedettségén azonban áttört a forrásokban feltáruló élet. Meg is vallja, hogy a Magyar Országos Levéltár 18. századi erdélyi életére vonatkozó anyagából azért nem közölt mindent, mert „egyes források szemérmetlenek. Ez az élet annyira durva volt, nem csak a vallásos illedelem hiányzott belőle, de semmiféle emberi illedelemnek sem lehet nyomát találni, így nem lehet mindent kiadni; sokat csak bizonyos irányban lehet használni. Ezekből az iratokból kiderül az egyesült és nem egyesült pópák közötti elkeseredett harc; egymástól ragadták el a templomokat és az, aki a másiktól elvette, tisztátalannak tekintette azt a templomot és felszentelési szertartásokat kellett tartani. A lelkészek és a hívők közötti viszony gyakran, egyrészt nem szolgált az illendőség példájaként, másrészt nem bizonyította lelkieken való engedelmességet. Ezt vagy azt a papot, vagy a feleségét feljelentették, hogy a falubeli katonákkal hancúrozik és így tovább. Sem az egyesült, sem a nem egyesült pap nem volt pontosan tudatában a ket-tejük közötti különbségnek, egyik sem lévén teológiailag képzett.” (323. o.)

Keserű őszinteségről vallanak ezek a sorok, de írójuk azért mintha nem tudott volna ortodox elfogultságaitól megszabadulni. Balázsfalva „gazdag vilá-gával” szemben az ortodoxiához húzott a szíve, még akkor is, ha az erdélyi román tudós-kultúra a „Küküllő-parti Rómának” köszönheti létét. Ezzel szemben „ami a klérust illeti, a mi ortodoxiánknak van egy nagy előnye: ez a

papság a világiak körében nőtt fel és élt, ez a papság mindenben érdekelt, ami a világiakat érinti, egy egész, általában elég népes családnak a jövőjén keresztül sokkal alkalmasabb nemzeti misszió teljesítésére, mint a katolikus papság.” (324. o.)

Iorga számára a nép eszmény és eszme volt, fogalom, fizikai valóságában nem idealizálta. Az eseményeket és jelenségeket a maguk történetiségében mutathatta be, függetlenül attól, ahogy azokat ő, mint saját közössége eszményeinek hordozója és hangadója — mondhatnánk — „jelentésként” értelmezett és értékelt. Az objektív és szubjektív valóság megelevenítésének — már említett — összefonódása szépen tárul fel a Horea-felkelés bemutatásában és értékelésében, illetve a kettő feszültségében. Ellentmondásként is felfogható, de inkább a múlt megelevenítésének iorgai módszerével magyarázható az, ahogy a Horea-felkelés jellegéről a fejlemények konkrét bemutatása és magyarázata során egészen másképpen nyilatkozik, mint előljáróban, amikor munkája célzatáról és értelméről vallott.

Íme, miután többször is kifejtette az előljáróban, hogy miért korszaknyitó a Horea-felkelés, mit jelentett a nemzeti és társadalmi jelleg összefonódása, így figyelmeztetett: „Az 1784-i forradalmi körülmények kutatásában elkövették azt a nagyon leegyszerűsítő történelmi hibát [...], hogy ebben a jelenségben a társadalmi felkelés tettét látták, olyat, amelyet osztályöntudat jellemzett és valamiféle általános öntudatból fakadó nemzeti öntudat.” (330. o.)

Iorga ezzel szemben a birodalmi struktúrának és az ebbe tagolt erdélyi élet mechanizmusaiból, egyének és társadalmi rétegek, csoportok cselekvéseinek külső meghatározottságából és belső logikájából indult ki. A leegyszerűsítés módjának jelzése után a kérdéskör bonyolultságára tér: „Természetesen könnyű a dolgokat így bemutatni, de a történelmi események okai általában sokkal bonyolultabbak és fejleményeik sokkal zavarosabbak és homályosabbak, mint azt bárki is hinné. Valami ilyen is volt — mármint társadalmi és nemzeti mozgalom —, de nem csak az.

Másrészt a Horea-mozgalom megítélésében elkövették azt a hibát is, ami a hegyeken túli románok életét jellemző állandó politikai orientációval kapcsolatos — és ma kapcsolatba hozható ennek az orientációnak a legújabb formájával. A hegyeken túli románok mindig ragaszkodtak a császárhoz, vagy, meghittebben szólva »a drága császárhoz«.

Ezzel az osztatlan, bizalommal és imádatlall teli szeretettel a császár iránt, aki valamiképpen a hajdani római császárok folytatója, a mesebeli császáré, nos ezzel a szeretettel kapcsolatban Horea és felkelőtársainak elejétől végéig oly érdekes és végül oly tragikus története a következő:

Volt valamikor egy jó császár és néhány rossz magyar. És ez a jó császár — mint egyébként az összes császár, aki élt és még élhet — ez a császár készen állt arra, hogy a románoknak a legnagyobb politikai engedményeket tegye. Sajnos, a magyarok rosszak voltak. Feltehető a kérdés, hogy vajon a jó császárt teremtették a rossz magyarok számára, vagy pedig a rossz magyarokat a jó császár számára. Én úgy hiszem, így is, úgy is. Mit csinálnának a rossz magyarok, ha nem volna jó császár? Forradalom törne ki. Mit tenne a jó császár, ha nem lennének rossz magyarok? Nemzeti igazság lenne? És miután nincs forradalom és nincs nemzeti igazság, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy valóban, éppen annyira a jó császár számára teremtették a rossz magyarokat, mint a rossz magyarok számára a jó császárt.” (333. o.)

Iorga így ragadta meg azt az alkalmat is, hogy saját erdélyi kortársainak

gondolkodásmódját kifigurázza, diszkreditálja az Ausztria keretein belül megvalósítani akaró román nemzeti egységet vagy autonómiát. Hiszen olyan fogalmakat is használt, amelyek a 18. századi román népi mentalitásban nem szerepeltek, de a történeti vizsgálódások irányának kijelölése tudománytörténeti jelentőségű. Persze a kortársak is írtak és beszéltek a népnek a jó császár iránti hűségéről, arról a hiedelméről, hogy a császár jót tenne a néppel, csökkentené a földesúri terheket, megszabadítaná őket a jobbágyágtól, csak éppen az urak akadályozzák ebben. Iorga viszont a történeti terep fölé emelkedett és érzékeltetni tudta, hogy ezen a terepen bonyolult, különböző pólusok meglétét feltételező rendszer működik, és ezt a játékeret a politikai cselekvést behatároló tényezők figyelembevételével kell leírni. De mint jeleztük, aktuálpolitikai megfontolásait is beleszötte az elemzésbe. Ezért nem feszegeti, hogy a jócsászár-mítosz alapvetően legitimációs probléma, hiszen így az erdélyi románok legitimációs lehetőségeiről, a császárbarátság létjogosultságáról kellett volna komolyabban szólnia, amit akkor nem tarthatott tanácsosnak. (Ebben a művében is jelezte, hogy a szenvedélyeket felkeltő újságíró és a szenvedélyeket uraló politikus szerepét nem tanácsos összekeverni.) (506. o.) Az elemzés során azonban egyértelműen érzékeltette a különböző törekvések legitimációjának fontosságát, és ami szintén lényeges mozzanat a múlt megélevenítésének módszerében, mindezt érzelmek nélkül tette. Politikai célkitűzéseinek is ez felelt meg. Így kérdőjelezte meg a Habsburg Birodalom létjogosultságát. A birodalom létértelmének hiányát olvasta ki a történelemből, ugyanakkor figyelmeztetve arra, hogy az ellenfelet nem kell lebecsülni. „Vannak, akik azt hiszik, hogy ma vagy korábban Bécs nem volt okos. Bécs mindig nagyon okos volt. Volt annyi esze, ami a kevésbé okos nemzetekhez kellett vagy azokhoz, akik nem tudták olyan jól, hogy miként éljenek intelligenciájukkal. *Nagyon* okos Bécs!” (331. o.) És ezzel vett lendületet Iorga, hogy harciasan szembeszálljon a legendával, miszerint a császár a nemzetek igazságos bírója volt, és külön felkarolta a szegények ügyét. Aligha véletlen, hogy II. József korára időzítette ezt az eszmefuttatást. A dunai monarchia — írja — nem is hasonlítható a franciához, amelyet legitimált a francia kultúra, és olyan keretként szolgált, amelyet aztán a nemzet is átvehetett. Ezzel szemben a dunai monarchia a keleti előnyomulás politikáját követte, a fejedelemségek irányában, azokon keresztül. Viszont, ha Iorga a 17. század végével kapcsolatban tette volna fel ezt a kérdést, akkor vajon kétségbe vonhatta volna azt, hogy a török kiszorítása Magyarországról milyen pozitív tett volt? És Erdély és az erdélyi románság számára nem volt-e gyümölcsözőbb a tartós béke, a felvilágosult abszolutizmus reformpolitikája? Ezzel szemben a dunai fejedelemségekben a fanarióta rendszer és az állandó orosz—török háborúk az erdélyihez nem hasonlítható balkáni állapotokat éltettek. Iorga gondosan kerülte az alaposabb összehasonlítást. (Az alternatíva, hogy Erdély a két birodalom között választhatott volna, nem is reális, utólagos konstrukció, figyelmeztetés a realitások számbavételére.) Iorga a birodalom működéséből indult célként megfogalmazott következtetései felé. „A dunai monarchia dinasztikus állam. »Osztrák« a kormányzási mód is, egyfajta létezési mód. Az osztrák módszer abban áll, hogy minimális erőkifejtéssel, és ha lehet, más erőket használva, a legnagyobb nyereségre szert tenni. Ez az osztrák politika képlete.” (335. o.) Az osztrák állam ellenfelét, a magyar nemest ez alkalommal pedig valósággal mitizálta Iorga. Mert, „ha magyarok kisebbséget alkottak, nemesek voltak, évszázadokon keresztül gyakorolt hatalmuk tudatában. Elég merész lett volna

a szász kereskedő vagy a szegény székely határőr vagy a román püspök, hogy egyenlőként lépjen fel a diétán a magyar nemesekkel szemben? Nem. Ebben rejlik az ősök jelentősége: mindegyik érzi, hogy utána következnek. Ebben rejlik annak az örökségnek a jelentősége, amit egy nemzet vagy egy osztály utódaira hagy. Egy ember a benne megtestesülő múlt függvényében az, ami, és az előtte megnyíló jövő függvényében.” (335. o.) Nos, ennek a magyarnak a sakkbantartására volt szüksége a Habsburg Birodalomnak a románokra. Ausztria nem érzelmi, hanem érdekközösség. A birodalmi vezetés érthetően nem szerette a magyarokat, annál is inkább, mert „az erdélyi és a magyarországi magyarok között nem lehet határt vonni”. (335. o.) A románok viszont „a legszámosabbak, a legalávetettebbek és a legműveletlenebbek, olyanok voltak, akiktől nagy valószínűséggel, meg lehetett tagadni bármiféle jövőt”, mármint a birodalmi kereteket feszegető nemzeti fejlődés felé mutató jövőt. (336. o.) Ezért a románokat jól lehetett a magyarok ellen használni. Horeától indulva máris saját korába érkezett Iorga, amikor arról írt, hogy „volt másoknak ereje és fel is keltek a magyarok ellen és legyőzték őket! Mit tehetett akkor a császár? Ő maga nem lépett volna közbe, hogy saját kezével terítse le az ellenséget a kül- és belpolitikában, csak ha erre kényszerítették — és akkor még megtörtént, hogy nem ment neki jól. Ma is ismétlődő politika ez és a jövőben is, ha majd új II. Józsefet láthatunk, aki a magyar fejtől oláh kalapáccsal üti.” (336. o.) És végül a Monarchiával szembeni lojalitás megtagadására szólít, amikor így vonja meg az osztrák politika mérlegét: „Valóban hasznot húztunk belőle, de a történelmi dolgok meg nem értése az a kíváncsi, hogy elismeréssel forduljunk minden felé, most, amikor mást kell tennünk, kizárólag nekünk és önmagunkért.” (337. o.)

A Horea-felkelésnek a jelentőségéből semmit sem von le az, hogy végül is a Habsburg-monarchia társadalom- és országszervező, valamint birodalom-építő munkájának a következményeként robbanhatott ki. „Oka II. József” (338. o.), de nem azért, mert audiencián fogadta Horeát. Egész rendszer és politikája játszott közre. A kemény kizsákmányolás és a kiutat kínáló lehetőségek. Iorga nem is csinált általános parasztfelkelést 1784-ből. „Nem általános román mozgalommal van dolgunk.” (345. o.) És többször is kiemelte, hogy „nem az összes erdélyi románoktól indult el a mozgalom, nem azoktól, akik a legkiszolgáltatottabbak voltak, a legszegényebbek, hanem éppen azoktól, akik valamiféle gazdasági önállósággal rendelkeztek és politikai törekvésekre alkalmasak voltak.” (344. o.) Mert a szerencsétlenekkel gyakran azt tehetsz, amit akarsz — hangsúlyozta Iorga —, de az elkeseredettekkel nem. Így az érchegységi kincstári birtokokról, „a császár privilegizált nyájából indult el a felkelés”. (339. o.) A sorsfordításra reményt nyújtó lehetőséget viszont az Erdélyt behálózó határőrségi intézmény kínálta. A mócokat az a hiedelem hozta lázba, hogy ha a határőrségbe jelentkeznek, akkor cserébe szabadságot kapnak, mert a császár így akarja. A sajátos helyzet ellenére így is a parasztmozgalmak általános vonulatába illeszkednek az erdélyi fejlemények: „Egy állandóan elnyomott alsó osztály, amely egy pillanatra sem hiszi, hogy felső parancs nélkül a szenvedését okozó dolgok állását megváltoztathatja, nem bírható arra, hogy mozgásba lendüljön csak akkor, ha felmutatják a felkelésre szólító parancsot, amelyet az egyik uralkodó csoport ad ki a másik ellen.” (345. o.) Horeának nem volt ilyen parancsa, de a császár rendeletére hivatkozott, és ez elég volt. A felkelés terjedését aztán az erdélyi államszervezet tette

lehetővé, az, hogy a katonai és a polgári adminisztráció eleve külön életet élt, érdekeik gyakran keresztezték egymást, egymással szembenálltak.

Megint csak a parasztfelkelések általános tanulságai óvták meg Iorgát attól, hogy a felkelők magyarellenes, nemességellenes megnyilatkozásait túldimenzionálja, vagy akár azt, hogy Horea Dácia királyának nevezte magát. „A parasztmozgalmaknak, sokkal inkább mint a városi népi mozgalmaknak a jellege kétértelmű: könyvekből indulnak és különböző közvetítőkön keresztül terjednek el a falusiak között, így ami az eszméket illeti, ezek a mozgalmak eléggé zavaros jellegűek, ordítás ez és nem hang. Miután ebben az ordításban meg lehet különböztetni a szenvedés és reménytelenség bizonyos hangjait, tagadhatatlan, de nagyon finom fül kell hozzá, hogy kivehető bennük a koncepció, a terv, a cél is, így ezek úgy magyarázhatók, hogy ki milyen eszméket hoz magával és kit milyen érzések fűtenek.” (343. o.) Iorga nem is vállalkozott ennek a paraszti mentalitásnak az elemzésére. (Több mint fél évszázad múltán David Prodan vállalkozott erre a feladatra, szinte percről percre írva le az eseményeket. A forrásokat megszólaltató módszerét talán Makkai Lászlóhoz szóló dedikációja jellemzi a legjobban, amikor úgy ajánlotta hatalmas kétkötetes művét, mint „egy históriát, amint az ő maga tanúságot tesz”).

Iorga 1784 konkrét elemzése során nem is próbálkozott a történelem üzeneteinek olyan típusú formába öntésével, mint amilyenre már több példát hoztunk fel. Metatörténeti fejtegetések helyett inkább egyre gyakrabban vont le aktuálpolitikai következtetéseket, vagy inkább saját korának adott tanácsokat. Így, amikor azzal zárja a Horea-felkelés bemutatását, hogy „mily szomorú, hogy ez a világ olyan, amíg nem sikolt az igazság, nem veszik számba, és nem elégitik ki, amíg nem üt” (348. o.), akkor tulajdonképpen a módszer-váltásra tett pontot. A nemzeti eszme harcossá historizáló képviselője helyett egyre inkább a harcossá politikussá veszi át a szót. Művének kordokumentum-értékét ez csak emeli. Meglátásainak értékéből semmit sem von le. Az olvasmányélményt pedig csak fokozza az, hogy a nacionálkommunista történetírás a román történelemnek ezt a szakaszát is homogenizálni akarta, míg Iorga az irányzatok és jelenségek sokszínűségét mutatja be. Annak az áhítatnak vagy az egyes történeti személyek — mint a Hunyadiak — jelentőségét nacionalizáló furfangnak, ami a középkor megelevenítését olykor jellemezte, nyomát sem találjuk. A 18. század végétől gyakorlati politikusként ítélkezik, értékszemponként a népszolgálat, a nemzetépítő gyakorlati munka és a politikai ügyesség valamiféle — az ösztönösség által összefogott — együttesét alakítva ki. Ennek a nemzeti öncélúságnak a jegyében nem csak azokat a román törekvéseket marasztalja el, amelyek valamiféle kettős lojalitást — a hazával és a nemzetiséggel szemben — céloztak, hanem mindenkit kritikával illetett, aki az általa kívánatosnak tartott vonaltól vagy inkább magatartásformától eltért. Igazában senki sem felelt meg eszményeinek, hacsak nem éppen maguk a magyarok, bár „minden magyarok és minden románok között, és minden időkben kibékíthetetlen az antagonizmus” (427. o.), és most valóságos „szerencsétlenség számukra az, hogy nemzeti érdekeiket csak a törvény megszegésével tudják szolgálni”. (525. o.) Viszont a magyarok példákat kínáltak. Kossuthot és Petőfit természetesen leszlovákozta, hogy aztán azt, amit furor hungaricusnak nevezünk, szenvedélyesen ecsetelje. Az erdélyi románoknak „sajnos nem volt — Andrei Mureşanunak néhány nemzeti energiát hordozó dalán kívül — olyan irodalma, mint a Vörösmartyé vagy Petőffyé [!], ez a romantikus irodalom, régi és új, amelyet lángoló képzelet, tette serkentés és esztelen me-

részség, patriotizmus és nacionalizmus jellemez, amiből a magyarok számára életre kelt az 1848-as mozgalom. Azok, akik a harcban életüket adták a magyar függetlenségért, ebben nőttek fel, ez a költészet nevelte őket, amelynek a magyarok talán nemzeti létüket köszönhetik, miközben államszervezési törekvéseiknek is volt bizonyos értelme. A klasszikus iskola is, amely azért nem volt annyira klasszikus, a romantikus iskola is, és főleg a forradalmi politikai iskola játszott közre annak a magyar nemzeti közszellemnek a kialakulásában, amely egy egész társadalmat lelkesített. A szokásos történeti értekezések kopott lapjai alapján nem lehet számot adni arról, hogy milyen viharos lelkesedés kerítette hatalmába az 1848—49-i magyar társadalmat, és arról sem, hogy a magyarok veresége miért hozott mégis gyümölcsöket, miközben vannak meddő győzelmek — miközben nem az az eredmény a döntő, amelyet egy mozgalom valamely szakaszában elér, hanem az a morális tőke, amelyet a nemzet életének lényeges cselekedeteibe magával visz. Ez a morális tőke nem vész el, örök gazdagságot jelent. Csak olvassanak el Jókainak a regényei, később írta őket, mégis megkapóan tükrözik ezt a lelkiállapotot!” (480. o.)

A csodálat őszintesége — úgy látszik — elfeledtette Iorgával azt, amit korábban írt: „A magyar napjainkig feudális maradt és nem tud elszakadni a feudális mentalitástól: egyesek jobbágyok maradtak, mások földesurak, korbacsal a kézben.” (334. o.)

Amíg a magyar nacionalizmus indulatában példát lát, a magyar politikai magatartásformákat elutasította, igaz árnyaltan nem is vette őket közelebből szemügyre. Saját korának erdélyi román politikusait, többek között Iuliu Maniut abban marasztalja el, hogy neveletésüknél fogva maguk is átvettek valamit a dzsentri politikai világból, bár „teljes erőbedobással harcoltak ellene”. (512. o.) És itt már a regáti politikusok és az erdélyiek majdani ellentéteit is tetten érhetjük. Maniu „fundamentális demokratizmusa” — hogy Vlad Georgescu minősítését idézzük, aki alapvetően a Kárpátokon túlról ítélte meg az erdélyi történelmet²¹ — tudjuk, nem tetszett a regáti oligarchiának, és Iorga integratív nacionalizmusa sem hidalhatta át a majdani ellentéteket. De akkor még pontosan nem tudhatta, mit hoz a történelem. Egyelőre a nemzetnevelésben látta a fő feladatot: „Azzal a meggyőződéssel zárjuk munkánkat, hogy a román nép nemzeti erőinek nevelését célzó műnek még a kezdeteinél vagyunk és — váratlan és gondviselészerű változásokon kívül — nem várhatunk semmi jót és biztosat, ami gyors normális fejlődést tenne lehetővé, csak miután ezeknek a nemzeti erőnek a nevelése tetté válik.” (513. o.)

Aligha vállalkozhatunk arra, hogy pontosan lemérjük, mit tett Iorga eme műve a nemzetnevelés érdekében. Hallgatósága, hiszen a két könyv alapjaként egyetemi előadásai szolgáltak, nyilván itta szavait. Önéletírásában említést tett arról, hogy egyszer megjelent a királyné is, de többet nem tudhatunk meg, mert kipontozták az 1976-os kiadásból²², a régibe pedig nem sikerült betekintnünk. A rituális történetírás jegyében született utószóából sajnos, a két kötet fogadtatásáról, szakmai visszhangjáról nem tudunk meg semmit.

De maga Iorga egész életműve is még erősen feltáratlan. Így még jóformán azt a kérdést sem tehetjük fel, hogy miért választotta egyik fő kifejezési formának a paradoxont. A paradoxonok gazdag tárháza viszont valósággal kiprovokálta a iorgai életműhöz való viszonyulások eltérő módozatait. Egyrészt vad indulattal támadták, másrészt dicshimnuszokkal övezték, de sokan né-

mán elfordultak tőle. Az első világháborút követő kor identitásválságaiban sem a transzcendencia ígésében tájékozódók, sem az objektivitás eszményét megvalósítani akaró racionalisták nem találhatták meg Iorga életművében az arkhimédészi pontot. Jellemző, hogy Mircea Eliade 1927-ben „Iorgát olvasván” címmel cikksorozatot kezdett, amelyben először Iorga életművének tanulmányozásával foglalkozó intézet felállítására tett javaslatot, aztán egyre inkább úgy látva, hogy a Mester géniusza rendszertelen, elkezdte kimutatni, hogy nem tanulmányozza az újabb szakirodalmat, filozófiai műveltsége sem mély, és miután mindezt támadásképpen értékelték, abbahagyta az elemzést.²³ Ekkortájt döbbsent rá Eugen Lovinescu, hogy Iorga „impreszionizmusa a valóságban türelmetlen fanatizmus”.²⁴ Az 1930-as évek második felében azonban már új, harcias történész-nemzedék lépett a színre, amelynek egyik vezéregyénisége, Constantin C. Giurescu több kisonográfia-számba menő füzetet szentelt Iorga tárgyi tévedéseinek, túlzó megállapításainak.

A magyar történészek nemzeti okokból nem kerülhették meg Iorgát. Először a fiatal Miskolczi Gyula írt rövid recenziót arról, ahogy Iorga magyar történelmi szintézisében a jó részletkutatások és meglátások mellett politikai meggyőződésének rendeli alá a történetírást²⁵ — nyilván nagy történészeink akkor is azt a taktikát követték, hogy a kényes feladatokat fiatalokra bízták. Nem nyitott termékeny dialógust Iorga és Tamás Lajos cikkváltása a román nép és kultúra egységéről a budapesti francia folyóiratban sem.²⁶ Sőt a vita a végén eldurvult, és Iorga a szerkesztőhöz intézett levelében már arról írt, hogy a kontinuitás vitatása mögött a nemzetek közötti békebontás szándéka húzódik meg.²⁷ Aztán 1936-ban Domanovszky Sándor, válaszként Iorga egyik ellene intézett vádaskodó bírálatára, írt vaskos pamfletszerű könyvet a román történészek olykor a magyar történelmet illető tévedéseiről és magyarelles megnyilvánulásairól.²⁸ Egymás erényeinek gondos elhallgatásával folyt aztán ez a vita. Jellemző, hogy Domanovszky Sándor az Egyetemi Könyvtárból kikölcsönözte Iorgának egyik legsikerültebb művét a délkelet-európai fejlődés és életformák közös vonásairól,²⁹ amelyet éppen a balkáni marakodások ellen és megbékélés érdekében írt, messzemenően mérsékelve saját nacionalizmusát, nos, ezt a munkát a magyar vitapartner nem is említette. Annál inkább szemelgetett „Az erdélyi és magyarországi románok történetének” francia és német kiadásának gazdag anyagából. A magyarelles, nacionalista Iorgára volt szüksége.

Iorga magyar megítélésében többet hozott a román „új iskola” magyar kortársainak ismertető munkája. Aligha kétséges, hogy fiatal román kollégáikkal való nemzedéki szolidaritás is vezette őket a nemzeti és szakmai szempontok mellett, de egyébként éles kritikájukban igyekeztek kiemelni Iorga erényeit is.³⁰ És Gáldi Lászlónak két remekbe sikerült — magyar és francia — megemlékezésében a magyar történészek tisztelgését is dokumentálhatjuk, a szakmai vitákat áthidaló emberi szolidaritást. Még akkor is, ha a magyar esszében több a kritikus hang és a franciában több az elismerés. Az őszinte emberi megrendülés adta Gáldi kezébe a tollat, és a felháborodás vezette. Így kezdte Iorga című esszéjét: „Mikor gyilkosai gondosan ápoltt hosszú szakállát és golyóktól átjárt robusztus testét az országúti árok sarkába taszították, bizonyára eszükbe sem jutott, hogy nem csak a Vasgárda egyik elszánt, meg nem alkuvó ellenségét tették el láb alól, hanem egyszersmind Románia történetének egy immár lezárt korszakát ölték meg. Mert ma, amint dicstelen halállal eltűnő alakjára tekintünk, határozottan érezzük, hogy Iorga több volt,

mint történész, költő, szónok, irodalmi vezér és politikus: erényeivel és hibáival, képességeivel és fegyverközásaival egész korszakot testesített meg, a legfeltűnőbb képviselője egy, a mai román politika szempontjából valósággal halálraítélt eszmevilágnak." Gáldi László természetesen a magyar történetírás és a saját kifinomult ízlésű irodalomtudósi nézőpontjából mutatta be a fény és árnyék játékát Iorga életművében, annak tudatában zárva esszéjét, hogy „jut majd egy golyó Iorga gyilkosainak is”³¹ A francia megemlékezésben visszafogottabb a magyar szempontból kifejezésre juttatott kritikus hang, bár úgy jelezte Domanovszky munkáját, mint Iorga művének első „tudományos kritikáját”, és hangsúlyozta, hogy a román történész „tudományos propaganda-tevékenysége” saját kortársai előtt is lejáratta hitelét. Utolsó mondatában golyót sem ígért: Iorga „mindvégig azoknak a barátságoknak az ideológiájában élt, amelyek, 22 éve, megteremtették Nagyromániát, és mihelyt ez a homokra épített, ellenségektől körülvelt építmény egy részében összeomlott, a romok maguk alá temették robusztus alakját, lengő szakállával, amely, azt mondhatni, egy egész korszak szimbóluma volt.”³²

Ennek az esszének talán a mély emberi üzenetét is megértették Romániában. „Megadatott nekem — írta Iorga egyik, az új iskolához is tartozó, ám mégis hű tanítványa, Gheorghe I. Brătianu, akit aztán 1950-ben vertek agyon a börtönben —, hogy ellenségeink és övéik folyóiratában (Nouvelle Revue de Hongrie, 1941. január) hatalmas művéről elismerő, tisztelgő megemlékezést olvassak, anélkül, hogy akkor, egyetlen román kiadvány meg merete volna említeni.” Brătianu, aki azért célzatosan is említette Gáldi cikkét, a nemzeti eszményekért küzdő Iorgát mutatta fel, de hangsúlyozta, hogy még nem jött el az ideje az alaposabb értékelésnek, hogy „lássuk, mit jelentett nemzetünk mozgalmas életében”.³³ Nem véletlen, hogy máig sem született Iorgáról életművéhez méltó monográfia.

1941-től 1946–47-ig színvonalas esszékben idézték fel az író, a medievisztát, a moralistát, a bizantinológust és mindenekelőtt a mártírt. Aztán jött a véres szájú elhallgatás kora, majd az 1960-as évektől az újralfedezés örömeinek lehetőségének tanúja. Átfogó tudományos elemzésre úgy került sor, hogy egyben az elmélyültebb megközelítést a hatalmas forrásanyag kiadásától tették függővé.³⁴ Ugyanakkor jobban látjuk már helyét a századforduló román történetírásában³⁵, és művének egy-két mozzanatát sikerült néhány reprezentatív kelet-európai nagy történészegyenység módszerével összehasonlításban jellemezni, úgy, mint a győztes nacionalizmus termékeit.³⁶ Az összehasonlító módszer jelzi a Iorga-kutatás perspektíváit. Reméljük — mi magyarok és románok — túl vagyunk az egymás múltjának befektetését célzó korokon. Vizsgálódásainkban Iorga már nem lesz a magyarellenesség karikatúrája vagy profétája, hanem egyik szereplője lesz annak a korszaknak, amelyet találóan az újkori Európa harmincéves háborújaként jellemezték, hatalmas életművében pedig a tudomány és politika felfejtése mindannyiunk okulására szolgál. „Az erdélyi és magyarországi románok történetének” újrakiadása számunkra elsősorban ezért nyereség.

JEGYZETEK

1. Émile Turdeanu: L'oeuvre de Nicolas Iorga. *Revue des études roumaines*, 1965. 22. (Szemlélnk során a gazdag Iorga-irodalomból elsősorban azokat a munkákat említjük, amelyekből idéztünk.)

2. Nicolae Iorga: *Contra dușmăniei dintre nații. Români și Unguri*. București, 1932. 30.
3. Ion Negoitescu: Unirea de la 1918 — văzută astăzi. *Dialog*, 1988. nov.—dec.
4. Virgil Nemoianu: Un prodigios român — Nicolae Iorga. *Agora*, 1987. 1. sz. 211.
5. Nicolae Iorga: *O viața de om așa cum a fost*. (București, 1976.) című mű előszavában idézi Valeriu Râpeanu Iorga emlékirat-feljegyzéseiből. (XXI. old.)
6. Nicolae Iorga: *Cugetări*. București, 1972. 90.
7. Gáldi László: Iorga. *Magyar Szemle*, 1941. 1. sz. 46.; Constantin C. Giurescu: *Pentru „vechea școală” de istorie*. București, 1937. 49.
8. Nicolae Iorga: *Generalități cu privire la studiile istorice*. București, 1944. 348.
9. Barbu Theodorescu: *Nicolae Iorga*. București, 1968. 262.
10. Fernand Braudel: *L'identité de la France. Espace et Histoire*. Paris, 1986. 10.
11. Perry Anderson: *Passages from Antiquity to Feudalism*. London, 1978. 223.
12. Alexandru Philippide: *Originea Romînilor*. I. Iași, 1925. 781—804.
13. I. Tóth Zoltán: *Iorga Miklós és a székeleyek román származásának tana*. Kolozsvár, 1941. Vö. Nicolae Iorga: *Considerații noi asupra rostului Secuilor*. București, 1939.
14. R. W. Seton-Watson: *Histoire des Roumains*. Paris, 1937. 65—66.
15. N. Jorga: *Geschichte des Rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*. Gotha, 1905. 372.
16. Miskolczy Ambrus: A történelmi szolidaritás forrásvidékén. *Új Erdélyi Múzeum*, 1990. 1—2. sz.
17. David Prodan: *Supplex Libellus Valachorum*. București, 1967. 85.
18. Nicolae Iorga: *Lupta științifică împotriva dreptului românesc*. București, 1938. 18.
19. Miskolczy Ambrus: „A reformáció jegyében”? (Az 1648-i gyulafehérvári román Újszövetség másodkiadásáról.) *Új Erdélyi Múzeum* 1991. (megjelenés alatt).
20. Zenovie Păclișanu: *Correspondența din exil a episcopului Inochentie Micu Klein*. București, 1924.
21. Vlad Georgescu: *Istoria Românilor de la origini pînă în zilele noastre*. Oakland, 1984. 249.
22. Iorga: *O viață*, 481.
23. Mircea Eliade: *Autobiography*. I. New York, 1987. 118.
24. Emil Lovinescu: *Scrieri*. II. București, 1970. 27.
25. Gyula Miskolczy: Nicolas Iorga: Die Madjaren, dans *Weltgeschichte begr. v. Hans F. Helmolt. Revue des études hongroises*, 1923. 91—95.
26. Sur l'unité de la nation roumaine. Une réponse et une réplique par Nicolae Iorga et Lajos Tremel. *Nouvelle Revue de Hongrie*, 1933. jan.—máj. 468—474.
27. Iorga levele Balogh Józsefnek (1933. március 1.) OSZK Kézirattár. Fond. 1. 1584.
28. Alexandre Domanovszky: *La méthode historique de M. Nicolas Iorga* (A propos d'un compte rendu). Budapest, (é. n.).
29. MTAK Kézirattár, Ms. 4531/2. V.
30. Elekes Lajos: A román történetírás válsága. *Századok*, 1940.; Makkai László: A román történetírás új iskolája. *Századok*, 1938.; Uő.: A román történetírás a két világháború között. *Hitel*, 1943.
31. Gáldi: Iorga, 43., 47.
32. Ladislas Gáldi: Nicolas Iorga. *Nouvelle Revue de Hongrie*, 1941. jan. 72.
33. Gheorghe I. Brătianu: Nicolae Iorga. *Revista Fundațiilor Regale*, 1941. 4. sz. 3.
34. William O. Oldson: *The Historical and Nationalistic Thought of Nicolae Iorga*. New York, 1973.
35. Alexandru Zub: *De la istoria critică la criticism*. București, 1985.
36. Niederhauser Emil: Négy arckép. *Történelmi Szemle*, 1980. 4. sz.